

Auteur: I.P.A. van Heijst

TBR 2016/96

Expropriation law in Europe: Lessons to be learned?

1. Inleiding

Hoe doen 'ze' het in het buitenland? Kunnen 'wij' daar iets van leren? Vragen die al snel opkomen bij het ontwikkelen van nieuwe regelgeving. In Nederland heeft de minister onlangs het startsein gegeven voor de uitwerking van een nieuwe Onteigeningswet, als onderdeel van de nieuwe Omgevingswet of van een nieuwe afzonderlijke Wet inzake grondeigendom. Dat startsein komt vlak na het verschijnen van het boek 'Expropriation law in Europe' (2015). In dit kloeke boek (500 pagina's) wordt een overzicht gegeven van het onteigeningsrecht in 15 Europese landen. Daarbij hebben de schrijvers onderzocht of er zoiets bestaat als 'Europees Onteigeningsrecht', of ten minste een aantal gemeenschappelijke kenmerken van onteigeningsrecht. Op verzoek van de redactie bespreek ik de inhoud van het boek; aan het eind zal ik kort bezien of er uit het onteigeningsrecht van andere Europese landen misschien ook lessen te trekken zijn voor de inrichting van de nieuwe Onteigeningswet in ons land.

2. Totstandkoming en opzet van het boek

Het boek is een initiatief van 'onze' hoogleraar onteigeningsrecht (en advocaat) Jacques Sluysmans, samen met Stijn Verbist (advocaat en lector aan de universiteit van Hasselt, België) en Emma Waring (lector aan de universiteit van York, Groot-Brittannië). Zij hebben vastgesteld dat van veel Europese landen geen beschrijving van het onteigeningsrecht in het Engels beschikbaar is, en evenmin een overzicht van het onteigeningsrecht van de verschillende Europese landen. De auteurs waren daarbij benieuwd of het onteigeningsrecht in de verschillende Europese landen gemeenschappelijke kenmerken heeft en welke onderwerpen op dit moment in de verschillende rechtsstelsels actueel zijn. Zij hebben daarbij de gelegenheid aangegrepen om tevens te inventariseren in welke gevallen inbreuken op het eigendomsrecht door het Europees Hof zijn aangemerkt als een schending van artikel 1 van het Eerste Protocol bij het Europees Verdrag voor de rechten van de mens.

De auteurs hebben niet gestreefd naar een compleet overzicht van het onteigeningsrecht van alle Europese landen. Zij hebben een representatieve selectie gemaakt van landen in respectievelijk Noord-, Zuid-, West- en Oost-Europa en uiteindelijk het onteigeningsrecht van 15 landen [2] onderzocht. In elk van deze landen hebben de auteurs een onteigeningsspecialist benaderd (wetenschapper of advocaat) en aan deze specialist een gestandaardiseerde vragenlijst voorgelegd. In 15 hoofdstukken is in het boek steeds per land een beschrijving van het onteigeningsrecht opgenomen volgens een vaste indeling: (1) regelgeving, (2) historie, (3) grondslagen voor onteigening, (4) onteigeningsprocedure, (5) verweermogelijkheden tegen onteigening, (6) mogelijkheid van zelfrealisatie, (7) schadeloosstelling, (8) terugvordering onteigende, (9) actuele kwesties en (10) schendingen van artikel 1 EP. Deze hoofdstukken worden voorafgegaan door een kort (25 pagina's tellend) samenvattend overzicht van de drie auteurs.

Het is ondoenlijk om in het korte bestek van deze boekbespreking een overzicht te geven van alle verschillen in het onteigeningsrecht van de onderzochte landen. Ik volsta dan ook met een beschrijving van een aantal kenmerkende verschillen, in de hoop dat die beschrijving prikkelt tot nader lezen en bladeren in het boek zelf!

3. Onteigeningsrecht in Europa

3.1 Regelgeving

Sinds 1954 delen de Europese landen in de overallbescherming van eigendom krachtens artikel 1 van het Eerste Protocol bij het Europees Verdrag van de rechtbank van de mens: *'Every natural or legal person is entitled to the peaceful enjoyment of his possessions. No one shall be deprived of his possessions except in the public interest and subject to the conditions provided for by law and by the general principles of international law'*.

De meeste landen hebben echter de bescherming van het eigendomsrecht, inclusief de grenzen aan de mogelijkheid van onteigening, al van oudsher prominent opgenomen in hun Grondwet met veelal vroeger of later een uitwerking in een of meer specifieke onteigeningswetten. Net als in Nederland geldt in sommige landen nog steeds de 'eerste' Onteigeningswet (bijvoorbeeld Frankrijk 1810, België 1835, Nederland 1851); in andere landen is de nu geldende Onteigeningswet van veel recentere datum (bijvoorbeeld Spanje 1954, Noorwegen 1959, Polen 1997, Hongarije 2007 en Tsjechië 2013).

3.2 Historie

Het onteigeningsrecht heeft zich in Europa ontwikkeld onder invloed van verschillende rechtstradities: in onder meer Engeland en Ierland binnen de common law traditie en in onder meer Nederland, België, Spanje en Zweden onder invloed van het Franse recht (Code civil). Het onteigeningsrecht in de voorheen communistische landen Polen, Bulgarije, Tsjechië en Hongarije was lange tijd gebaseerd op Russisch 'eigendomsrecht' en heeft na Die Wende een eigen ontwikkeling doorgemaakt. Opvallend is de ontwikkeling van het onteigeningsrecht in Noorwegen: dit land kende tot 1959 geen aparte onteigeningswet. Gronden voor onteigening waren verspreid in sectorale wetten opgenomen, en de regels over de schadeloosstelling waren enkel af te leiden uit jurisprudentie.

3.3 Grondslagen voor onteigening

In alle onderzochte Europese landen wordt onteigening beschouwd als een ernstige inbreuk op het individueel eigendomsrecht dat daarom strikte regelgeving behoeft. Algemeen wordt aanvaard dat onteigening alleen mogelijk is voor 'de publieke zaak'. In sommige landen wordt de grondslag in algemene termen omschreven, andere landen omschrijven heel precies voor welke (publieke) werken/werkzaamheden onteigend mag worden: zo zijn in de Onteigeningswet van Noorwegen maar liefst 59 mogelijke gronden voor onteigening opgenomen (waaronder het bouwen van scholen of universiteiten, stedelijke projecten en bedrijvenlocaties).

Opvallende grondslagen voor onteigening zijn onder meer te vinden in het onteigeningsrecht van België (onteigening voor onder meer natuurbescherming en bescherming van erfgoedlandschap), Bulgarije (sloop van onveilige gebouwen), Griekenland (bescherming van cultureel erfgoed en archeologie), Hongarije (milieubescherming), Polen (aanleg van begraafplaatsen en militaire herdenkingsplaatsen) en Zweden (gemeenschappelijke voorzieningen voor meerdere eigenaren).

3.4 Procedure

Uit het onderzoek blijkt van een grote variëteit in de onteigeningsprocedures. Toch zijn er ook een aantal gemeenschappelijke kenmerken: in alle landen moeten voor het starten van een onteigeningsprocedure eerst een of meer pogingen zijn ondernomen om de betreffende onroerende zaak in der minne te verwerven. Duitsland gaat hierbij het verst: als partijen er samen niet uitkomen, kunnen zij door de administratieve onteigeningsinstantie worden opgeroepen voor een hoorzitting waar verdere pogingen worden ondernomen om alsnog tot minnelijke overeenstemming te komen. In alle landen geldt bovendien dat eigenaren uitdrukkelijk in kennis moeten worden gesteld van een voornemen tot onteigening en gedurende een zekere periode (in Tsjechië bijvoorbeeld zes maanden; in Nederland zes weken) de mogelijkheid moeten hebben om hun eventuele bezwaren daartegen kenbaar te maken. Sommige landen (Zweden, Frankrijk, Noorwegen) kennen net zoals ons land een deels administratieve en deels gerechtelijke procedure om tot onteigening te komen; in veel andere landen (waaronder Tsjechië, Engeland, Ierland) geschiedt de onteigening inclusief de vaststelling van de schadeloosstelling op basis van een uitspraak in een administratieve procedure, met alleen achteraf ruimte voor een rechterlijke toetsing.

3.5 Mogelijke verweren tegen onteigening

Een adequate bescherming van het eigendomsrecht veronderstelt dat een eigenaar de legitimiteit van onteigening van zijn onroerende zaak door een rechter kan laten toetsen. In sommige Europese landen (Duitsland, Noorwegen, Ierland) vindt rechtstreeks toetsing plaats aan de Grondwet. Grondwettelijke bescherming zegt overigens niets over de kans van slagen van verweren tegen een onteigening: in Noorwegen is de laatste 20 jaar slechts eenmaal een onteigeningsbesluit vernietigd! Opvallend is dat in de onderzochte landen in grote lijnen dezelfde verweren mogelijk zijn tegen een onteigening: geen publiek belang/doel, geen noodzaak ('ultimum remedium'), geen wettelijke grondslag en/of niet voldaan aan wettelijke procedurevereisten.

Sommige landen kennen daarnaast een afzonderlijk proportionaliteitsverweer: zo is in Frankrijk onteigening alleen mogelijk als aannemelijk is dat de voordelen van het project waarvoor onteigend wordt opwegen tegen de kosten, de effecten op het milieu en eventuele andere maatschappelijke nadelen. In Zweden zal een onteigening niet goedgekeurd worden als andere - minder ingrijpende - maatregelen ook mogelijk zijn. Nederland kent als enige land de 'urgentie' als mogelijk verweer tegen een onteigening: aannemelijk moet zijn dat binnen vijf jaar na het onteigenings-KB begonnen wordt met de uitvoering van het werk waarvoor onteigend wordt.

Grote verschillen bestaan ten slotte ten aanzien van het zelfrealisatieverweer: in sommige landen (Zweden, Frankrijk) komt men aan een beroep op zelfrealisatie in het geheel niet toe omdat onteigening niet aan de orde

is indien het werk ook door een private partij kan worden gerealiseerd. In andere landen (Polen, Duitsland) is echter het feit dat het werk ook uitgevoerd kan worden door een private partij geen reden om een onteigening niet goed te keuren: het verlies van deze mogelijkheid wordt geacht inherent te zijn aan het feit dat de onroerende zaak nodig is voor een publiek doel. Nederland biedt met een aantal andere landen (België, Spanje, Noorwegen) onder voorwaarden wel de mogelijkheid voor een private partij/eigenaar om zich met een beroep op zelfrealisatie tegen een onteigening te verweren.

3.6 Schadeloosstelling

Onteigening en schadeloosstelling gaan in alle onderzochte landen hand in hand: 'no expropriation without compensation'.

In alle landen is de juridische eigendomsovergang ook gekoppeld aan betaling van ten minste een substantieel deel van de schadeloosstelling. In onder meer Zweden kan de eigendom pas overgaan na definitieve vaststelling én betaling van de gehele schadeloosstelling.

3.6.1 Volledige schadeloosstelling?

Niet in alle landen geldt als uitgangspunt een 'volledige schadeloosstelling' zoals dit in Nederland geldt. Volledige schadeloosstelling wil zeggen dat een volledige vergoeding van alle schade als gevolg van zowel de onteigening als de aanleg en het gebruik van het werk waarvoor onteigend wordt op het onteigende. De mate waarin schade als gevolg van een onteigening wordt vergoed hangt sterk samen met de heersende politieke visie op het eigendomsrecht. Bij een meer liberale visie ligt de nadruk op de 'onschendbaarheid' van het individuele eigendomsrecht, terwijl een socialistische visie meer zal uitgaan van de sociale functie van grondeigendom. In Duitsland en Italië leidt deze laatste visie er bijvoorbeeld toe dat volgens de Grondwet de schadeloosstelling moet worden vastgesteld met inachtneming van zowel het publieke belang als het belang van de grondeigenaar, hetgeen de wetgever ruimte biedt om te voorzien in een aanspraak op schadeloosstelling, die niet de volledige schade van de onteigende dekt. Waar een meer liberale visie toe moet leiden heeft ooit een rechter in de Engelse traditie onnavolgbaar mooi omschreven: *'it seems to me that common law, common sense and common decency speak with one voice and lay down the overriding principle that when a man has been compulsorily dispossessed of his property, whether by individual, corporation, or State, he shall receive in exchange whatever the property was worth to him. He did not ask to have his property taken. If it is taken for the public weal he should not be a loser'*. [3]

3.6.2 Schadeloosstelling in geld?

In de meeste landen wordt uitgegaan van een recht op schadeloosstelling in geld. In Bulgarije kan de onteigende echter ook kiezen voor een compensatie in natura, in de vorm van een wat gebruiksmogelijkheden betreft vergelijkbare onroerende zaak, met een waarde gelijk aan of tot maximaal 20% meer dan het onteigende.

Ook als het uitgangspunt is 'volledige schadeloosstelling' bestaan grote verschillen bij de invulling daarvan. Dit kan tot uitdrukking komen in de kring van rechthebbenden (bijvoorbeeld in Bulgarije: alleen de eigenaar), of in de mate waarin recht bestaat op vergoeding van meer dan alleen de waarde van het onteigende. Zo hebben eigenaren in Bulgarije en Italië in beginsel alleen recht op vergoeding van die waarde. Voorts bestaat in lang niet alle landen een recht op vergoeding van een eventuele waardevermindering van de onroerende zaak, die mogelijk na onteigening voor de onteigende overblijft. Veel landen kennen daarnaast restricties voor wat betreft de vergoeding van de zogenaamde bijkomende schade als gevolg van het verlies van het onteigende (bijvoorbeeld aankoop- en aanpassingskosten vervangende grond, inkomens- of stagnatieschade etc.): zo bestaat in Griekenland geen recht op vergoeding van de schade in verband met herinvestering in vervangende grond.

Tot slot: de meeste landen (inclusief Nederland) erkennen geen aanspraak op vergoeding van immateriële schade in verband met een onteigening. Uitzonderingen hierbij zijn Spanje en Zweden: in Spanje voorziet de Onteigeningswet in een zogenaamde 'premio de afección' van 5% van de totale schadeloosstelling, in Zweden zelfs van 25%.

3.6.3 Vaststelling van de schadeloosstelling

Ook de manier waarop (en door wie) de schadeloosstelling uiteindelijk wordt vastgesteld verschilt sterk in de onderzochte landen. In onder meer Italië, Spanje en Duitsland wordt de schadeloosstelling vastgesteld door een commissie van deskundigen. In de meeste landen stelt uiteindelijk een rechter de schadeloosstelling vast, al dan niet na verplicht (onder meer in Nederland en België) of een niet-verplicht (Frankrijk en Griekenland) advies van deskundigen. In Zweden en Noorwegen zijn deskundigen lid van het rechterlijk college (vergelijkbaar met onze pachtkamers).

3.6.4 Waarderingsmethoden

In alle onderzochte landen zijn nadere regels gesteld aan de wijze waarop de waarde van het onteigende moet worden vastgesteld. Een algemeen geldend voorschrift is dat bij de waardering van het onteigende zowel de onteigening zelf als het feit dat de overheid juist het onteigende nodig heeft voor een publieke taak moeten worden weggedacht.

3.6.5 Kosten deskundigen

Niet in alle landen is het vanzelfsprekend dat de onteigende aanspraak kan maken op vergoeding van de kosten van de deskundigen (bijvoorbeeld advocaat en/of taxateur), die hij in verband met de onteigening heeft ingeschakeld. In Spanje bestaat in het geheel geen aanspraak op vergoeding van deskundigenkosten, omdat deskundigenbijstand in een onteigeningsprocedure niet verplicht is. In Frankrijk bestaat alleen een aanspraak op vergoeding van deskundigenkosten in de procedure in eerste aanleg. In een aantal landen (Italië en Ierland) is de vergoeding van deskundigenkosten afhankelijk van de mate waarin de uiteindelijk vastgestelde schadeloosstelling afwijkt van het aanvankelijk door de overheid gedane aanbod.

3.6.6 Teruglevering van het onteigende

Een wat ondergeschoven aspect van onteigening is de positie van de onteigende in het geval het werk waarvoor onteigend is uiteindelijk niet wordt gerealiseerd, of in een heel andere vorm dan ten tijde van de onteigening aan de orde was. Kan de onteigende dan zijn onroerende zaak terugvorderen, of kan hij wellicht aanspraak maken op aanvullende schadevergoeding?

Wanneer geen termijn geldt waarbinnen het werk waarvoor is onteigend moet worden uitgevoerd, is een aanspraak op teruglevering of aanvullende schadevergoeding in de praktijk nauwelijks geldend te maken: dat is bijvoorbeeld het geval in België. In landen, die wel zo'n termijn kennen, is die termijn heel verschillend: bijvoorbeeld in Polen 7 jaar, Spanje 5 jaar, Nederland 3 jaar, Tsjechië 2 jaar (maar te verlengen met 2 jaar), met als 'kampioen' Griekenland: als het werk niet is uitgevoerd binnen 1,5 jaar na de onherroepelijke vaststelling van de schadeloosstelling, wordt de onteigening van rechtswege teruggedraaid!

4. Core principles

Het onderzoek hield een zoektocht naar de gemeenschappelijke kernwaarden/principes van het onteigeningsrecht in Europa in. Bij alle verschillen tussen de verschillende rechtsstelsels, blijken er toch ook een aantal gemeenschappelijke kernwaarden/principes te bestaan, die - in steeds wisselende meerderheden - in de meeste landen gelden.

- Onteigening wordt algemeen beschouwd als een ernstige inbreuk op het individuele eigendomsrecht, en daarmee als een ultimum remedium;
- onteigening mag alleen na een voorafgaande, serieuze poging om de onroerende zaak in der minne te verwerven;
- onteigening mag alleen in het belang van de/een publieke zaak;
- de onteigende moet tijdig worden geïnformeerd over een voornemen tot onteigening, en moet in staat zijn om zijn bezwaren tegen dat voornemen kenbaar te maken;
- belanghebbenden moeten het recht hebben om zowel de onteigening zelf als de vaststelling van de schadeloosstelling te laten toetsen door een onafhankelijk rechter;
- geen onteigening zonder voorafgaande schadeloosstelling;
- een onteigende heeft in beginsel recht op een schadeloosstelling in geld;
- een onteigende zou in beginsel recht moeten hebben op volledige vergoeding van zijn schade (herstel in vermogens- en inkomenspositie);
- de schadeloosstelling zou ten minste moeten voorzien in vergoeding van de (markt)waarde van het onteigende;
- de kosten in verband met de onteigeningsprocedure behoren (ten minste voor een redelijk deel) aan de onteigende vergoed te worden;
- voor de vaststelling van de schadeloosstelling is advisering door een of meer (waarde-/schade-) deskundigen gewenst;
- de schadeloosstelling behoort te worden vastgesteld of te kunnen worden beoordeeld door een onafhankelijk rechter;
- indien het doel waarvoor is onteigend uiteindelijk niet wordt gerealiseerd, dient de onteigende de mogelijkheid te hebben om het onteigende terug te krijgen, dan wel een aanvullende schadevergoeding te ontvangen.

Deze 'core principles' zijn misschien niet verrassend, maar verschaffen wel legitimatie aan de uitwerking van deze principes in de verschillende rechtsstelsels.

5. Actuele kwesties

In de bijdrage over het Nederlandse onteigeningsrecht worden twee kwesties aangestipt die ten tijde van het onderzoek bij ons actueel waren, te weten de toepassing van de eliminatieregule van artikel 40c Ow bij het

bepalen van de waarde van het onteigende en de (nauwelijks gereguleerde) positie van de rechtbankdeskundigen in een onteigeningsprocedure. Over de eerste kwestie heeft de Hoge Raad inmiddels in de bekende 15 januari (2016)-arresten [4] meer duidelijkheid verschaft. Over de positie van de rechtbankdeskundigen (benoeming/werkwijze) zijn inmiddels door de gezamenlijke rechtbanken nadere richtlijnen gegeven.

Ook bij onze zuiderburen staat de wijze waarop de bestemming, voor de uitvoering waarvan wordt onteigend, bij de waardebepaling van het onteigende in aanmerking moet worden genomen (de kwestie van de zogenaamde 'Planologische Neutraliteit') ter discussie. Daarnaast zijn in België onder meer de mogelijkheden van rechterlijke toetsing van een administratief onteigeningsbesluit en de reikwijdte van een beroep op zelfrealisatie actueel.

In andere landen waren ten tijde van het onderzoek ook heel andere kwesties actueel. Zo bijvoorbeeld in Bulgarije de verschillen tussen de schadeloosstelling bij onteigening door verschillende overheden (gemeenten/Rijk) en het ontbreken van adequate kadastrale gegevens en bestemmingsplannen, in Tsjechië, Ierland en Frankrijk de toepassing van het onteigeningsinstrument voor private belangen, in Hongarije de kwaliteit van de rechtbankdeskundigen, in Frankrijk de onafhankelijkheid van de rechtbankdeskundigen (zijnde in beginsel een ambtenaar), in Italië en Polen de verhouding van een niet volledige schadeloosstelling tot onder meer artikel 1 EP en de legitimiteit van het onteigenen door overheden ter legalisatie van de eerdere 'illegale' inbezitting door diezelfde overheden van gronden voor de aanleg van publieke voorzieningen (!), in Noorwegen de verhouding tussen onteigening en (vormen van gedwongen) landinrichting, in Polen de beperkte betekenis in de praktijk van de verplichte voorafgaande minnelijke onderhandelingen, in Spanje het 'misbruik' van de procedure voor spoedeisende onteigeningen en de beperkte rechtsbescherming bij onteigeningen die bij wet worden uitgesproken. Zweden lijkt (ook?) in dit verband een 'paradijs': de betreffende rapporteur begint onder het kopje 'current issues' met de vaststelling: *'The expropriation system seems, generally speaking, to be quite uncontroversial.'*

In een aantal landen klinkt - net zoals in Nederland - de roep om modernisering en stroomlijning van de wet- en regelgeving voor onteigeningen (onder meer in België en Engeland). In andere landen overheerst de zorg (of ergernis) over de lange duur van onteigeningsprocedures (onder meer in Griekenland, Polen en Spanje)

6. Nieuwe Onteigeningswet in Nederland: lessen uit Europa?

De wijze waarop het onteigeningsinstrument in de onderzochte landen is geregeld en in de praktijk functioneert, hangt sterk af van de visie van de betreffende wetgever op het eigendomsrecht en de wijze waarop met name ook de ruimtelijke ordening en de rechterlijke organisatie wettelijk zijn vormgegeven. Die aspecten zorgen ervoor dat er in het onteigeningsrecht van al deze landen weliswaar een aantal gemeenschappelijke 'core principles' zijn te determineren, maar dat voor het overige de verschillen in uitwerking en toepassing van deze principes groot zijn. Deze verschillen staan er ook aan in de weg om 'zomaar' een los onderdeel van het onteigeningsrecht van een land over te nemen in het onteigeningsrecht van een ander land.

In Nederland staan we aan de vooravond van de ontwikkeling van een nieuwe Onteigeningswet, ter vervanging van de 'grand old lady' uit 1851 en de omvangrijke jurisprudentie, die daarop heeft voortgebouwd. Met deze nieuwe Onteigeningswet wordt beoogd om de huidige procedure te vereenvoudigen en te versnellen (zonder dit ten koste te laten gaan van de rechtsbescherming van de onteigende), en voorts in de wet te voorzien in duidelijke (procedurele en materiële) regels voor de vaststelling van de schadeloosstelling.

Op onderdelen kan het nuttig zijn om het voorstel voor de nieuwe Onteigeningswet eens te leggen naast de oplossingen die in andere landen voor de betreffende onderdelen zijn ontwikkeld en worden toegepast. Een mooie uitdaging voor wetgever en wetenschap; een verdere uitwerking gaat het bestek van deze boekbespreking echter te buiten.

7. Tot slot

De drie schrijvers/initiatiefnemers hebben met dit boek een fraai overzicht samengesteld van de inrichting en concrete werking van het onteigeningsrecht in een groot aantal landen. Door de uniforme opzet van elke bijdrage nodigt het boek uit om voortdurend op zoek te gaan naar de verschillen en overeenkomsten in de wijze waarop de landen aspecten van het onteigeningsrecht hebben geregeld en toepassen. Bij de voorbereiding van de nieuwe Onteigeningswet biedt het boek een rijke bron van inspiratie voor het denken van wetgever, wetenschap en praktijk over alternatieve oplossingen voor knelpunten in het huidige onteigeningsrecht.

[1] Ivo van Heijst is advocaat bij 't Regthuys te Rozendaal (Gld.), gespecialiseerd in het overheidsaansprakelijkheidsrecht, waar onder het onteigeningsrecht. Behalve als advocaat treedt hij regelmatig op als arbiter of bindend adviseur in vastgoed- en overheidsaansprakelijkheidskwesties, als

voorzitter van schadecommissies in planschade- en nadeelcompensatiezaken, en als rechtbankdeskundige in onteigeningsprocedures.

[2] Te weten (in alfabetische volgorde) België, Bulgarije, Tsjechië, Engeland, Frankrijk, Duitsland, Griekenland, Hongarije, Ierland, Italië, Nederland, Noorwegen, Polen, Spanje en Zweden.

[3] Judge Kingsmill Moore in the (Irish) Supreme Court's decision (*Comyn v Attorney General*), (1950) IR 142 (SC).

[4] Zie onder meer HR 15 januari 2016, ECLI:NL:HR:2016:25 (*Goense/Perkpolder*).